

Dragana KUJOVIĆ*

ĆAMIL SIJARIĆ: OSLOBOĐENI JASENOVAC – PODIJELJENA TRAUMA ŽRTVE

ABSTRACT: *Ćamil Sijarić, a Montenegrin writer and participant in People's Liberation War, TANJUG reporter and journalist, was one of the first to enter Jasenovac concentration camp in April 1945, immediately after its liberation. In his writings *Oslobođeni Jasenovac*, between fiction and journalistic style, Sijarić testified a few decades later about the horrors and most terrible suffering of camp prisoners and shares with readers the traumatic memory of suffering, pain and misfortune of the persecuted. Most of them were not combatants of the national liberation movement. In his notes on the Jasenovac concentration camp, Sijarić follows the facts about the severe violence that took place there and inserts images of victims into the entire Yugoslav memories of war horrors, which surpass, as much as symbols, the particularity of historical memories.*

KEY WORDS: *Jasenovac, concentration camps, victims, suffering, testimonies, historical memories*

Prošlost, njeno usaglašavanje, prevladavanje njenog iskrivljivanja i otpora suočavanju sa njom, demistifikacija njenih sjenki, proces je koji traje i koji je otvoren. Svjedočenje o zločinima počinjenim u ratovima u bliskoj ili nešto daljoj prošlosti pokušava da nam otkrije dimenzije užasa, ali prikaz samog događaja nema i mogućnost njegove vjerne reprezentacije koja se nerijetko pretvara u njegovu banalizaciju. Osjećaj straha ili bol teško da mogu biti vjerno opisani, za to ne postoje odgovarajuće riječi koje bi mogle biti upotrijebljene. Smrt desetina ili stotina hiljada ubijenih u ratovima i onih koji godišnje prirodnom ishodom umiru možda se ne razlikuje u patnji i životnoj dobi, jer je užas svuda oko nas, ali razlikuje se u činjenici da je smrt ovih prvih zavisila od čovjeka i njegove odluke hoće li oni živjeti ili umri-

---

* Autorka je naučna savjetnica u Istorijском institutu UCG.

jeti. Preživjeli koji svjedoče o strahotama nemaju snagu potrebnu da formiraju racionalnu reprezentaciju svoje nesreće: oni je podnose¹. To znači da će istoriografsko tumačenje ili saopštena istorija, kontekstualizacijom neopravdanog nasilja, služiti, u konačnom, njegovom opravdavanju ili relativizaciji i vremenom ga izbrisati iz kolektivne imaginacije². Zastrašujuća iskustva teško se uklapaju u postojeće kognitivne sheme, i bivaju spremljena, u odnosu na blisko, predvidivo i očekivano, na drugačiji način u sjećanje, koje odbija njihovu integraciju. Trauma je konfrontacija sa užasom koji ne može biti smješten unutar konstrukata prethodnog znanja. Taj događaj ne postaje dio „narativnog sjećanja“, integrisanog u dovršenu priču o prošlosti³. „Istorija“ koju saopštavaju flešbekovi nema mjesta niti u prošlosti, u kojoj to iskustvo nije zaokruženo, niti u sadašnjosti, jer njene slike ostaju djelimično shvaćene. Transformisanje traume u narativno sjećanje, kojim će biti verbalizovana, komunicirana i integrisana u saznanje pojedinca ili svih ostalih o prošlosti, od značaja je kako za istorijsko razumijevanje i svjedočenje o prošlosti, tako i za pojedinačno ili kolektivno ozdravljenje; međutim, u tom procesu iskustvo doživljenog gubi na autentičnosti i intenzitetu, karakterističnim za traumatično sjećanje. Izgovoreni užas nudi zapravo mogućnost bijega od stravičnog iskustva pod okrilje njegovog neupitnog razumijevanja⁴. Istoričar Reinhart Koselleck, nekada njemački vojnik tokom Drugog svjetskog rata, koji je kao ruski zarobljenik dospio u Aušvic radi uklanjanja ruševina, govoreći o zločinima iz perioda njemačkog nacionalsocijalizma, upotrebljava izraz „bezdan“ ili „bezdanost“ (*Abgründigkeit*), suočen sa činjenicom apsurdnosti uspostavljanja moguće pravde koja bi bila primijenjena u sadašnje vrijeme u odnosu na ono što je učinjeno i što se dogodilo, jer se događao Bemsisao (*Sinnlosigkeit*), bez mogućnosti da bilo kakvo značenje bude dodato, kako bi zločini njemačkih nacionalsocijalista bili povezani, zaokruženi ili iskupljeni⁵. Po njegovom mišljenju, negativno sjećanje ima svoja dva aspekta: zastrašujući sadržaj i odbijanje da bude predato aktivnom sjećanju. Oni su blisko povezani i odatle se sa istorijskog aspekta postavlja pitanje kako

¹ George Bataille, Concerning the Accounts Given by Residents of Hiroshima, in C. Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 221–235, 226–229.

² Maria Paula Nascimento Araújo and Myrian Sepúlveda dos Santos, History, Memory and Forgetting: Political Implications, *RCCS Annual Review*, 1, September 2009: 77–94, 83.

³ Bessel A. van der Kolk and Onno van der Hart, The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma: Janet's Contributions, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 158–182, 160

⁴ Cathy Caruth, Recapturing Past: Introduction, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 151–157, 153–154

⁵ Reinhart Koselleck, Forms and Traditions of Negative Memory, in *Sediments of Time: On Possible Histories*, tr. and ed. by Sean Franzel and Stefan-Ludwig Hoffmann, Stanford University Press, 2018, 238–249, 240

se uopšte sjećati zločina⁶. Iskustva onih koji su bili u logorima su primarna, patnja koju su dijelili sa drugim logorašima je izvorna, kao i njihova neposredno oblikovana sjećanja, o njima čak mogu govoriti, ali je pogrešno izvoditi zaključak da je iz ovog primarnog iskustva mogla biti stvorena neka vrsta kolektivnog sjećanja u kojem participiraju i oni koji nisu bili pogođeni ovim iskustvom. Za Kosselečka, savremenici ovih mučenika ili oni koji su poslije rođeni, čija su iskustva svakako sekundarna, moraju da uče da prihvate negativnu poruku⁷. Zaista, iz tog negativnog sadržaja izvodi se sjećanje, koje ipak ostaje samo sekundarno i istorijski prenešeno ukoliko se upoređi sa autentičnim iskustvom žrtava. Problem negativnog sjećanja, primarnog i sekundarnog iskustva, može biti razmatran, prema pomenutom autoru, kroz tri pitanja: *Koga se sjećati?*, *Čega se sjećati?* i *Kako se sjećati?*⁸. Postavlja se i pitanje na koji način će se održavati slike o traumatičnom događanju, kada ne bude počinitelja, žrtava i posmatrača. Sigurno je da će desocijalizacija predstava o tome voditi njihovoj banalizaciji, pretvarajući se u metaforu zla, istorijski nepovezanu i bez njihovog pojedinačnog subjekta. Priča ispričana sredstvima umjetnosti aktualizuje događaj šireći krug učesnika, onih koji govore, razmišljaju i zauzimaju stav o njemu. Podaci o masovnim zločinima koji su se desili u 20. vijeku danas su manje-više dostupni svakome, o tim temama mogu biti obaviješteni na vrlo jednostavan način svi oni koji pokazuju interesovanje za tu oblast, ali vrlo je bitno šta će od toga biti izabrano da bude zapamćeno. U sjećanja o događaju se može sumnjati, ona su individualna i različita, i potpunu istinu o tome teško je ili nemoguće dosegnuti. Istina o koncentracionim logorima ne može se svoditi na zbir sjećanja ubijenih, prognanih i napaćenih, već i sjećanja njihovih mučitelja i svih onih savremenika koji su posmatrali i nisu htjeli da znaju, zapravo to je iskustvo cijele generacije. Nažalost, ta istina ostaje „nedostižna kao da je uopšte i nema“⁹. Ivan Ivanji kaže: „Prilično je obimna literatura o tome šta su rekle žrtve, **ali ne znamo šta misle i kažu dželiti**“¹⁰.

Ćamil Sijarić je, kao učesnik NOR-a, pisac i novinar, dopisnik TANJUG-a, bio jedan od prvih koji su aprila 1945. godine ušli u napušteni logor Jasenovac, neposredno nakon njegovog oslobađanja. Ono što je tada tamo vidio, prenio je u knjigu *Oslobođeni Jasenovac*. Slike koje je zabilježio u nizu od petnaest poglavlja, u rasponu između novinarskog i beletrističkog iskaza, svjedoče nekoliko decenija kasnije, o mjestu paklenog uža-

⁶ Ibid., 238

⁷ Ibid., 240–241

⁸ Ibid., 243

⁹ Ivan Ivanji, Moć sećanja i nemoć reči, u *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubijanju naroda*, priređivači Fokhard Knige i Norbert Fraj, Novi Sad, Beograd, 2011, 1–31. 16.

¹⁰ Ibid., 30

sa i masovnog ubijanja. On dijeli sa čitaocima traumatsko pamćenje stradanja, bola i nesreće progonjenih, mučenih i ubijanih, strahom paralisanih i nemoćnih da se brane, koji u najvećem broju nisu bili borci narodnooslobodilačkog pokreta. To je vrsta patnje koja lišava čovjeka nade i vjere, bezdan zla i očaja.

Na samom početku, Sijarić govori o lijepim danima aprila („nebo vedro, sunce grije“¹¹, tu je „sve široko – i Sava, i nebo, i tamo Slavonija“¹²), ali će vrlo brzo uslijediti susret sa izbezumljenim starcem koji je u logoru od onoga što je doživio izgubio pamet i nije mogao ni da govori ni da vikne, jer „kad bi samo imao snage da vikne, on bi vikao, ali ni za šta nije imao ni snage, ni volje, do da plače, i plakao je kao streha...“¹³. Zatim slijedi uvod u stravična svjedočenja: „To prolječno sunce danas nije veselo. Nego je danas to prolječno sunce tužno – jer ono pada po leševima!“¹⁴. Početna jednostavnost iskaza („prolječno sunce danas nije veselo“, „nego je danas prolječno sunce tužno“) postaje jeziva u njegovom završetku: „jer ono pada po leševima“¹⁴. Slike smrti su svuda oko njega („okretali smo se desno i lijevo i gledali ljudske leševe“¹⁵). Vide se lica mrtvih ljudi, vezane ruke, preklano grlo, naduvan trbuh, sagorjela koža. Rijeka je prepuna leševa, „voda ih nosi, okrene ih, prevrne“¹⁶. Tijela su uglavnom gola („na sebi nemaju gotovo ništa – komad haljetka... ili ni to, nego im na suncu sijevaju goli trbusi, kukovi, leđa, noge, šije – već kako kome i kako kad. Poneki je od njih ženski leš, a neki muški – a podjednako su goli svi“¹⁷). Slične slike se ponavljaju: „Nadnosim se nad klizavu obalu i gledam dolje u vrbak i vodu. I to što vidim – to je grozota! To su gomile golih leševa! Iz njih zaudara ljut zadah. To su oni što su gore na obali svučeni, pa im odijela i haljine zapaljeni, a oni goli – goli i mrtvi otisnuti niz ovu obalu strmu dolje u vodu“¹⁸; „Neki nemaju svoga lica. Nemaju glave. Neko nema ruke. Neko nema noge. Ili nema nijedne noge. A poneki i ne liče na ljudske leševe“; „Tako mrtvi i tako bez svojih dijelova – bez nogu, bez lica, šaka, ramena, peta, glava. Tek dijelovi, i ostaci ostataka“¹⁹. Užasne prizore bestijalno izmučenih, osakaćenih i degradiranih ljudskih tijela, prekida za momenat rečenicom: „A bili su ljudi!“²⁰, podsjećajući i sebe i čitaoca da ih je dželat izdvojio i zvjerski im oduzeo pravo da žive i budu ljudi. I opet

¹¹ Ćamil Sijarić, *Oslobodeni Jasenovac*, Sarajevo, 1983, 5.

¹² Ibid., 6

¹³ Loc. cit.

¹⁴ Ibid., 6–7.

¹⁵ Ibid., 7

¹⁶ Loc. cit.

¹⁷ Loc. cit.

¹⁸ Ibid., 22

¹⁹ Ibid., 23

²⁰ Ibid., 24

slike, kako kaže, „za užas, za strah“ („Kolika tamnina...!“)²¹, ali to nisu više samo gola tijela ili njihovi vidljivi djelovi. Pisac pokušava da, po prirodnom socijalnom refleksu i potrebi, u njima potraži, prepozna i razlikuje ljudska lica, i vidi „golu ženu, staricu – materinske nečije kosti“, mladu ženu, rasute crne kose, i drugu, koja se „pomiče uz vodu i niz vodu kao šetalica na časovniku“, ali obje vezane žicom oko grla. Ruke svezane žicom, i kad su grla preklana. I onda slika najveće strahote – raskomadana dječija tijela („djeca su se ovdje tijesno udjenula među one bezoblične leševe – među one bez glave, bez ruku, bez očiju i bez lica. Ali kad se bolje u njih zagleda, vidi se da i ta djeca nisu cijela, nego samo dio od djeteta – glava bez trupa, trup bez nogu, i tako – kao ono kad dječja lutka, poslije mnogo igre i čupanja, ostane bez svojih dijelova!“²²). Gdje god krene, pred njim su leševi u vodi, žrtve „bez života, bez imena, bez isprava, bez svojih muka... i voda im je još jedini njihov put kojim im valja putovati“²³, ili nailazi na tragove ubijanja – nekad jezivije i strašnije od onih natrpanih mrtvih tijela, kao sačuvano pismo nesačuvanog zla. To su krvavi ostaci odjeće, rublje, ženske košulje, čarape, odijela, obuća, sve od krvi slijepljeno u jednu gomilu. Pronalazi dječju čarapicu („Kaljava od zemlje i od krvi ukorubljena. Dijete je moglo imati dvije godine“²⁴). Drugi ostatak „zasužnjenog“ i ubijenog djeteta je „dječji siperčić“, i izgled te dječje maramice pisac detaljno opisuje, zamišljajući je vezanu oko djetetovog vrata: „Na njemu je crvenim koncem izvezen puž i kad god je dijete sagnulo glavu, moglo je da vidi na prsima puža. Rogovi mu veliki, ispruženi naprijed, na leđima njegova kućica. A pred njim je – pred tim pužem, još jedna slika. To je slika patuljka. I ona je, kao i puž, izvezena crvenim koncem. Taj patuljak za sobom vodi puža. Privezao mu za robove konic, i vodi ga. Ko zna kuda, na koji put...!“ i nakon ovog opisa, dodaje: „Ali ovdje im je put prekinut – i djetetu, i majci, i patuljku, i pužu; jer ovo je bila krajnja tačka puta svih koji su ovamo dovedeni!“²⁵, bez razlike. Leševi niz Savu stalno pristizu, „matica ih dobacuje u kraj, i evo ih...! Svrću ovdje u ovo zatišje kao putnici u prenoćište. Prenociće, predaniće i ostati ko zna koliko dugo ovdje, a onda se opet pustiti na put...!“²⁶ On se prisjeća jedne pjesme „o utopljenici kojoj brat veli: Premnogo ti je vode, draga sestro, pa se ne usuđujem da pustim suzu svoju“ i tu misao „premnogo ti je vode...“ prosljeđuje prema starcu koji traži među bezobličnim leševima sina, jer je „voda danas ovdje grob. Bezmjeran grob – ne kopan, ne mjeran, ne ograđen. Ide

²¹ Loc. cit.

²² Ibid., 24–25

²³ Ibid., 7

²⁴ Ibid., 19

²⁵ Ibid., 19–22

²⁶ Ibid., 23

odavde do druge zemlje, do pod drugo nebo – dotle dokle idu vode ove rijeke. Ide pokraj sela i pokraj gradova²⁷. Područje u koje je zakoračio je Slavonija, mjesto u koje je stigao je Jasenovac. Strašna riječ koju izgovara nekoliko puta: „Jasenovac, Jasenovac...“ („kud god se okreneš, sve crno: crna čađa, crn katran, crni ugarci“), i tada i u daljem tekstu uvijek naglašena **pustoš i tišina** („**mučna, toliko mučna i neizdržljiva pustoš i tišina da od toga čula zaboje**“²⁸, to je „onaj bezbroj puta izgovoreni Jasenovac, nad kojim se naplaskalo milion očiju, milion srca natugovalo, milion jezika proklelo ga“ i prije nego će proći logorom podsjeća: „eto te tačke – posljednje tačke na putu onih oko 700 hiljada ljudskih nogu što su prošle ovom istom ulicom, da se više njom ne vrata – ni njom, ni drugom!“²⁹ Pitanjima o rodbini i bliskim ljudima usužnjenih u logoru („Koliko je u ove četiri ratne godine poslano pisama u ovo mjesto! Sinu, bratu, ocu, mužu, ženi, sestri! I koliko ih je suza pokapalo! Kad se lijegalo, kad se ustajalo, kad se jelo, putovalo, mislilo se na ovo mjesto, na Jasenovac, na nekoga svoga u njemu – na sina, na kćerku“³⁰), napreže se da briše njihovu bezimennost i stanje u kojem su svedeni na patnju i predmet bezmjernog izivljavanja, bezuspješno pokušavajući da im gradi stazu prema nekadašnjem životu, jer tada je ovo mjesto bilo „daleko, predaleko! Mogla su, ili nisu ni ona mogla, da ga nađu samo pisma. Pisma se odavde nisu vraćala!“³¹. U pustoši, najzad susret sa jedinim živim stvorenjem, „u ovome mjestu koje je nosilo ime grada“³². To je roda na nekom visokom odžaku, koja gleda ispod sebe opustjelo naselje. Ona je u svom gnijezdu, kao u Nojevom kovčegu, jedina preostala od svijeta pod njom, „koji je izgledao kao da je doživio potop“³³. Drugi znak života je kvočka sa piladima, i on broji „malu goluždravu družinu“ i nabraja jedanaestoro – „za sjeme, za rod, za plod na pustojoj zemlji poslije potopa dosta!“³⁴ Pred njim se zatim ukazuje logor i kapija sa dva slova „UO“ („Ustaška obrana“) i dalje se pruža širok i dug logorski prostor, ograđen sa tri strane visokim zidom, a četvrtu stranu čini Sava, ograđena u dužini bodljikavom žicom. Vidi sa te strane lokomotivu sa vagonima, „ona što je dovezla posljednje žrtve ovoga logora – oko trista pedeset Sarajlija“ i uz to pominje da na njoj čita i natpis „Oslobodila 24. brigada 45. divizije II armije“³⁵. Uporedo sa tom slikom je i prizor prazne i prevrnutе ustaške stražarnice. Na ulasku u logor, atmosferu autorovog sudara sa

²⁷ Ibid., 33

²⁸ Ibid., 10

²⁹ Ibid., 9

³⁰ Ibid., 8

³¹ Loc. cit

³² Ibid., 11

³³ Loc. cit.

³⁴ Ibid., 14

³⁵ Ibid., 17

mjestom užasa pritiska najprije osjećanje straha („kao kad otvaram mrtvački sanduk“; „kao da se preda mnom otvara pakao“)³⁶. U opisu su dalje opet naglašeni **tišina, mir**, ali i smrad i gnjilež, i to će biti ponovljeno („**neka gluha tišina** na cijelom ovom prostoru koji ograđuju visoki zidovi“, „**tišina gluha, i mir**, i gnjiloća, i zadah, i smrad – smrad od blata, od truleži, od kisjeline, od gasova, od zemlje same i svega što je ovdje na njoj – a na njoj je trag ubica!“³⁷). Zadržava misao na prostoru logora, kao komadu utabane, jadne, crne, ćutljive slavonske zemlje, koja je mnogo propatila, „kao kakvo živo a jadno biće“, jer je u nju „utisnuto za četiri godine preko sedamsto hiljada ljudi“³⁸ - to je mjesto gdje su svari nadživljavale ljude, „jer stvari su ostajale, a ljudi su umirali“³⁹. Vojnici koji su mu bili kao pratnja dodijeljeni u komandi mjesta ubrzo ga napuštaju, jer „ne mogu da gledaju taj užas“. Dalje ni sam nije mogao⁴⁰. Nailazi na dio Save, gdje rijeka duboko zasijeca u prostor logora, ali je u njoj „toliko glava, leđa i nogu“, da iako bi ovdje voda trebalo da je mirna, široka i duboka, ona „niti je široka, niti duboka“, od natrpanih „ljudskih tjelesa“ tako „da je nad vodom suho!“⁴¹ Duboko u logoru prizor jezera, napunjenog leševima, i kao u rastrojstvu, gotovo karikaturalno, pisac izdvaja sliku jedne jedine noge sa cokulom, među bezbroj bosih nogu koje „strče gore“, i izvrnutu stražarnicu, koja mu „nekako izgleda smiješno u svemu oko nje tužnom“⁴². I onda susret sa živim ljudima koji traže svoje. Bilježi im imena, mjesta iz kojih su i one koje traže, i nakon nekoliko rečenica u kojima nabraja tragove dželatove orgije („...cipela, kapa, nogavica, ognjište – oko ognjišta nedogorjeli dijelovi ljudskog tijela, nedogorjele prnje. Kraj ognjišta, kao ugarak koji nije dogorio, leži polovina ljudske noge – koja je gorjela pa se ugasila“), završava: „Neće Ivan iz Kraljeve Velike naći ‚dvadeset četiri‘ osobe iz svoje kuće. Neće Mara iz Plesna naći svoju kćerku i snahu. Neće onaj naći svoju sestru“. I ponavlja: „Premnogo ti je vode avaj! pa se ne usuđujem da pustim svoju suzu“⁴³. Ovdje se prekida piščevo svjedočenje i dalje o logoru govori jedan od preživjelih zatočenika, Martin Sedlar, za koga kaže „da je umirao i eto opet oživio, jer takav je njegov izgled“⁴⁴. Bio je to grobar u logoru, prvi svjedok logorskih smrti, ali to je bio grobar koji je sahranjivao i „žive i mrtve“. Za sebe kaže da je bio čovjek zdravih čula, ali se ona u logoru „jednostavno okrenu“ „i ono što nekad ne biste učinili ni za

³⁶ Loc. cit.

³⁷ Ibid., 18

³⁸ Ibid., 18

³⁹ Ibid., 19

⁴⁰ Ibid., 28

⁴¹ Ibid., 29

⁴² Ibid., 34

⁴³ Ibid., 34–35

⁴⁴ Ibid., 38

živu glavu, sad činite sasvim mirno – jer vi više niste čovjek koji ima svoja zdrava čula, nego čovjek koji nema čula – ili su vam čula bolesna⁴⁵. Ovdje se raspoznaje i nagovještaj prirode njegovog svjedočenja – ispovijest čovjeka otupjelog na patnju, koji o strahotama govori „mirno i sabrano“, preko marame u koju slaže pribor za brijanje („Pričam i gledam vas kako to primajte. Da vi imate bolesna čula, vi biste sve to slušali mirno – ovako mirno kao što ja pričam, ali su u vas čula zdrava pa ste nemirni. A vidite, u logoru čovjek se smiri. Na svašta se navikne, jer otupi, ogluvi. Pa se pomiri čak i sa tim da bude grobar⁴⁶). Ono što govori taj čovjek je niz retrospektivnog iznošenja činjenica dok opisuje funkcionisanje logora ili pokušaj da kaže nešto o patnji ljudi zatočenih u njemu („A sve to trpe oni koji su ležali pokraj vas. Znaite ih sve. Znaite im imena. Znaite odakle su i kakvi su. A sad su eto tamo. U onoj vatri. Odsjaj njenog plamena bljeska po zidovima... A oni što su ostali – od onog sjaja što dolazi s druge strane vode kriju rukama oči. Pa se tako mole bogu u ruke. Mole se glasno bogu, pa glasove pomiješaju sa glasovima onih koje spaljuju, i vi čujete nešto što niste nikad čuli. Ulaze vam ti glasovi u uši, ulaze vam pod kožu – i vi ne možete da dišete⁴⁷). Logorski grobar Martin Sedlar, na momente svoje izlaganje prekida, najčešće baveći se opisom zvukova kojih se sjeća da su sa gubilišta dolazili do njega i onih koji čekaju da tamo budu odvedeni. Ti jezivi zvukovi smrti, koje gradira po stepenu užasa, zadržali su se, ako ne kao jedine, onda kao najživlje i najsnažnije slike u njegovom sjećanju: „plotun pušaka“, „kad se mjesto pušaka čuju glasovi“, „oni ljudski glasovi koji znače užas“, „kada zapomažu, kad od bola vrište – kada noć ispune jecajima“, „to nisu bili ljudski glasovi, a ni životinjski“, „mnogstvo glasova“, „jedva čujni glasovi onih što umiru“, „ako bi rekli da je plač ... – to nije plač... ako bi rekli da je zapomaganje... – nije ni to“, „beskrajno mrmorenje u noći“, „ljudski glasovi smiješani u noći“, „bezbrojni muški i ženski glasovi kako zapomažu“, „piska i jauci do u zoru“. Mnogi od onih koji čuju „one jauke preko vode ...“, ne čekaju drugu noć, svoju noć – noć takvu... nego se sami ubijaju...“⁴⁸. Jauci su ulazili u svaki nerv; gdje god bili, i šta god radili, u ušima im je „jaukalo, zapomagalo, vrištalo“.⁴⁹ Martin Sedlar je ubjedljiviji sagovornik. On, logorski grobar, koji je sa drugim grobarima u logoru na hiljade njih zakopao – „mrtvih, živih, mladih, smrznutih, zadavljenih“⁵⁰, čini se, izlaže autentični kontinuitet logorske stvarnosti, jer je primarni svjedok. Dotadašnje autorovo gnušanje, zgađenost i naprezanje da

⁴⁵ Loc. cit.

⁴⁶ Ibid., 39

⁴⁷ Ibid., 43–46

⁴⁸ Ibid., 46

⁴⁹ Ibid., 47

⁵⁰ Ibid., 40

u viđenom, osim očitovanja smrti, sagleda obrise cjeline užasa na koji je naišao, zamjenjuje, u potpunosti, uvođenje svjedoka, imenom i prezimenom, kako bi onaj zatečeni pakao dobio svoju istoriju. Svjedoci su u daljoj naraciji svakako potrebni, jer čitalac bez živog svjedočenja teško da bi povjerovao u zbilju nabrojanih užasa i autorova umjetnička riječ bila bi prevedena u izmišljeni košmar. Imena Martin Sedlar i Živan Vasiljević, i ne samo njihova, ne znamo jesu li izmišljena, ali u svijetu nasilja i carstvu smrti u koji je Sijarić zakoračio, sva ta svjedočenja i pominjanja trebalo bi da prošire utisak pouzdane istinitosti i svih drugih autorovih kazivanja. Trauma koju iz logora nose svjedoci transponuje se nizanjem činjenica o funkcionisanju logora, načinima masovnih ubijanja, uglavnom bez zadržavanja na pojedinačnim sudbinama, i to na nivou faktografije koja može da se preda kolektivnom pamćenju i podijeli sa drugima. Sa druge strane, lični užas koji je doživio Martin Sedlar (onaj koji „niko ne umije kazati“⁵¹, i o tome ne može da se govori, jer „vam oni ubiju čula“, osim jednog: „onog koje ga podsjeća na smrt – koje mu kazuje da će umrijeti“⁵²) ostaje izvan „narrativnog sjećanja“, koje bi moglo postati dio dovršene priče o ratnoj prošlosti. Martinovo prizivanje u sjećanje različitih zvukova koji dolaze od umirućih ljudi zapravo je njegov zapamćeni lični doživljaj neopisivog straha od bliske smrti i mučenja. Trauma koju je doživio zakopavajući žive ljude za njega je nepojmljiva, neshvatljiva, ali čovjek, kako kaže, „tamo u logoru poživinči“, jer „zamire ono što je ljudsko u vama“⁵³ („Mislite da mi je bilo teško kad sam iz barake iznosio svoga oca da ga ukopam – nije prijatelju... Nisam se mnogo ni pitao je li to moj otac“⁵⁴). Ipak, autor ne želi da pomogne sagovornku da skućenim izborom riječi, koje se ponavljaju, intenzitet doživljenog, spremljen da bude podijeljen kao iskustvo o dešavanju smrti „trećih“, ne izgubi na snazi, jer bi time izašao iz zadatog okvira citatnog i dokumentarnog iskaza. Naprotiv, u tom simplifikovnom opisu očituje se Martinov strah i oprez da mu se neće povjerovati u strahote o kojima govori, jer nadživljava patnju, možda i samog sebe, iako ljudski, zatomljenim očajem slomljen. Drugi svjedok, Živan Vasiljević, logorski briač, u opisu ubijanja, kao i Martin Sedlar, počinje nabrojanjem zvučnih slika „jauk, plač, piska, zapomaganje“, ali dodaje i snažan vizuelni doživljaj („vidjelo se da se u tom osvjetljenom krugu na ledini između voza i Save nešto prevrće, gužva, davi“), završavajući i podvlačeći ga slikom ustaškog dželata, koji je „htio da zapuši, ali nije mogao jer su mu ruke bile krvave i od krvi mokre“ i digao obje šake „i sa njih olizao krv, gutajući je“⁵⁵.

⁵¹ Ibid., 39

⁵² Ibid., 41

⁵³ Ibid., 40

⁵⁴ Loc. cit.

⁵⁵ Ibid., 85

Svjedok ili autor, svojim izborom da se zadrži samo na toj zastrašujućoj slici dželatove bestijalnosti, bez isticanja i unošenja svjedokovih ličnih utisaka i emotivnog iskustva, pokušava da krajnjom banalizacijom dželatovih postupaka postigne kontrast sa jezivom zbiljom učinjenog zločina i njenu gotovo vjernu reprezentaciju.

Najgoru degradaciju umiranja u logoru Jasenovac, prema svjedočenju Sijarićevog Martina Sedlara, doživljavaju zatočnici logora „3C“, odjeljenja koje je bilo namijenjeno za političke krivce, gdje se brojno stanje nije mijenjalo – odjeljenje se stalno praznilo i onda opet punilo. Sijarić, kroz svoje i svjedočenje logoraša, upozorava, kao i mnogi autori prije njega u sličnim razmatranjima, da je u logoru bilo ugroženo prije svega dostojanstvo smrti. U logoru ljudi žive za smrt („tu si zato da čekaš, a to što čekaš ... to je smrt“⁵⁶), „jer tamo gdje se misao na smrt materijalno ozbiljuje, gdje je smrt trivijalna, birokratska i svagdanja ... nerazlučivim postaju, kako smrt tako umiranje, kako umiranje tako i njegovi načini, kako smrt tako i fabrikacija leševa“⁵⁷. Razmatrajući izraz „fabrikacija leševa“, kao imenovanje smrti u logorima, posebno u vezi sa onim što se dešavalo u Aušvicu, Giorgio Agamben govori o „leševima bez smrti“, zapravo o „degradaciji smrti“, koja je bila posebna uvreda, koju je Aušvic nanosio – vlastito ime njegovog užasa⁵⁸. Sijarićev Martin Sedlar opisuje kako izgleda kad u logoru čovjeku „ubiju čula“: „I to je prvo što nastoje da postignu, i kad to postignu, vi vidite kako je čovjek zanijemio. Kako najednom pada u ćutnju – ne zbori, ne misli, ne plače, čak se i ne miče sa svoga mjesta sem kad mora, kad ga tjeraju... Pa vam tako čovjek liči na kamen. Sjedi kao kamen i nekud gleda, gleda tupo, a poslije glupo, pa sve gluplje, pa sve luđe, i najzad mu je svejedno... dokle mi grobari ne dođemo po njega i ne odnesemo ga“⁵⁹. Za takve ljude ni smrt nije smrt, oni su „živi leševi“ – „mrtvi na odsustvu“⁶⁰, njima još samo slijedi fizičko pogubljenje („razlika je između živih i mrtvih samo u tome, što su mrtvi već prešli Savu, a živi imaju tek da je pređu!“⁶¹; „jer tu se ne živi za život nego za smrt“... „i da počem imate sat, vi biste stalno gledali u brojke da vidite koliko kasnite“⁶²) i ovdje je sasvim primjereno koristiti definiciju takvih smrti: „ljudi ne umiru, nego bivaju proizvedeni kao leševi“⁶³. Smrt u logorima bila je „nešto beskonačno uvredljivije od smrti“⁶⁴. Tako, za ljude koji su

⁵⁶ Ibid., 41

⁵⁷ Giorgio Agamben, *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok*, Zagreb, 2008, 53

⁵⁸ Ibid., 50

⁵⁹ Ćamil Sijarić, op. cit., 41

⁶⁰ Loc. cit.

⁶¹ Ibid., 42

⁶² Ibid., 41

⁶³ Giorgio Agamben, op. cit., 53

⁶⁴ Ibid., 50

išli u gasnu komoru Agamben navodi slikoviti opis Prima Levija, nekadašnjeg logoraša Aušvica, koji govori o ljudima za koje u tom trenutku ne postoji prošlost, njihov život je kratak, njihov broj neizmjeran i čine jezgro logora, bezimeno mnoštvo koje se potpuno obnavlja i uvijek je identično, izdvajajući za tu masu „nekadašnjih ljudi“, kao neku vrstu simbolične identifikacije, lik suhonjavog čovjeka, „pognute glave i pogurenih ramena, na čijem se licu i u očima ne može naslutiti trag misli”⁶⁵.

Postavlja se pitanje koliko u knjizi Sijarić uopšte ima namjeru da koristi fikciju i koliki je stepen njegovog „umjetničkog oblikovanja“ u odnosu na zadati cilj – saopštiti činjenice, bez posebnog fokusa na estetske utiske. U Sijarićevoj priči o logoru „Jasenovac“ teško se može govoriti o granici između „svojeg“ i „tuđeg“, on stvara utisak da „autorskim postupkom dovršava tuđa svjedočenja”⁶⁶, jer su fragmenti „tuđeg“ dobro uklopljeni u cjelinu koja počinje autorovim ulaskom u napušteni logor, njegovim suočavanjem sa tragovima masovnih ubijanja, zatim se nastavlja pričama očevidaca i konačno razrješava najprije kazivanjem o proboju logoraša i napokon simboličnim izlaskom iz logora, ali ipak, da bi otišao u sljedeći – Staru Gradišku. Naposljetku, ovdje su svjedoci podjednako i autor, ubijena i oskrnavljena tijela, okrvavljena odjeća, i svi njegovi sagovornici. I zaista, sve što je kazano poredano je i saopšteno u umjetničkom postupku kao sjećanje (autora) Ćamila Sijarića. Ipak, može li sjećanje ne biti neka vrsta fikcije i koliko autorove zabilješke, iz perioda skoro četiri decenije prije njihovog objavljivanja, mogu imati neutralisan trag ličnog i dnevničke ispovijesti? Smijemo li govoriti o fikcionalizovanim autorovim zabilješkama i donekle upitnoj transdiskurzivnosti napisanog? Sijarić predaje čitaocima zabilješku nakon gotovo četiri decenije od doživljenog i pitamo se za razlog njihove aktualizacije. Protokom vremena, sigurno je da se sjećanje na užasne slike i svjedočenja briše i iščezava zbog svog jezivog i nesagledivog besmisla. Pisac kaže: „Išao sam u logor Jasenovac da opišem to što ću tamo vidjeti“ i zapisao je ono što je vidio, spremajući u arhivu svih naših „sadašnjosti“ pakao koji su stvorili ljudi. Autor kaže da je posjeta Jasenovcu bila njegov zadatak, ali svojstvo u kojem je poslat da posjeti logor ne znamo. Njegove svjedoke znamo imenom i prezimenom. Svoj identitet - profesionalnim, nacionalnim, vjerskim, političkim ili zavičajnim određenjem niti jednom riječju ne pominje. Međutim, privilegiju da budu imenom pomenuti imali su ljudi koji u logoru traže svoje, ustaški zapovjednici, jedan sveštenik, politički zatvorenici ili istaknuti pojedinci. Za ostale u Sijarićevim zapisima postoji ili nacionalno određenje: „Srbi“, „Jevreji“, „Cigani“, „Hrvati“, „Muslimani“ i brojevi uz njihovo pominjanje

⁶⁵ Ibid., 30–31

⁶⁶ Vidjeti: Boris Postnikov: Između fikcije i svedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić, *Kultura*, br. 156, 2017

(„trojica“, „petorica“, „desetorica“, „desetak“, „tridesetak“, „šezdeset“...) ili su u upotrebi samo apelativi „čovjek“, „ljudi“, „žene“, „djeca“, „zatočnici“, „đaci“, studenti“, „leševi“. Sijarićev svjedok izdvaja i posebno identifikuje grupu od tri stotine šezdeset ubijenih Sarajlija i napominje da su „skoro sve sami Muslimani“⁶⁷. Sijarić istu ovu grupu Sarajlija pominje na samom početku, prije susreta sa logorskim grobarom, kao „posljednje žrtve logora“. Zašto su personalizovane političke žrtve i zatočnici, zašto je naglašeno, npr. stradanje grupe Sarajlija? Pokazuje li pisac posebni interes za ove grupe zatočnika, tako da se to očituje u svjedočenjima njegovih sagovornika? Autorovi sagovornici, ukoliko ih smatramo istinskim svjedocima, ili naslućuju njegovo interesovanje i daju mu podatke za koje im se čini da mu mogu biti zanimljivi, ili zapravo govore o tome da je logor spremao u svoj pakao mnogo više od onih za koje se znalo i očekuje da su tu u najvećem broju dovođeni, ne da bi radili, nego da bi bili uništeni, „da tu umru“, jer je tu „najviše umiralo Srba, Jevreja i Cigana“⁶⁸? Ipak, mišljenja smo da svaka personalizacija, izdvajanje i naglašavanje iz tolike mase bezimernih žrtava znači i utisak direktnog autorskog prisustva, odnosno raspolaganja podacima i određeni stepen subjektivizacije ove priče.

U čije ime govore svi oni? Oni govore o svojoj patnji ili užasu koji su doživjeli, ali pokušavaju da govore i o stradanju drugih, onih koji nisu preživjeli. Međutim, to izvorno iskustvo ovdje naravno izmiče opisu, jer pripada smrti i neizrecivom, oni što ga prenose nisu pravi svjedoci, jer ga nisu doživjeli. Sijarićevi svjedoci – logorski grobar i brijač, nisu bili obični logoraši - oni u ime kojih svjedoče. Oni su logorski izuzeci. Patnja ubijenih ostaje neposvjedočena, jer da su vidjeli i doživjeli ono što i oni, ne bi bili među preživjelima. Martin Sedlar će, kao da se pravda, reći da se čudom spasio, jer „biti grobar i jedan dan pa živ na kraju ostati – to je bila jedna mogućnost u logoru“⁶⁹ i pitamo se nazire li se ovdje apsurdni osjećaj krivice ili neke vrste srama, jer je živ, kod toliko mrtvih u logoru, iako to „sam sebi ne može odgonetnuti“? Na to pitanje autor će odgovoriti na kraju priče o logoru, kada Sijarićev drugi sagovornik prekida svoje svjedočenje. On razumije besmislenost daljeg nabiranja istih ili sličnih strahota („ko bi stigao sve to da ispriča“), i priznaje: „I sam bih mu rekao da nam više ne priča. Neka se s nama raduje što je živ“⁷⁰. Izlazak iz logora prati misao da treba poći do još jednog logora – u Staru Gradišku, koja nije daleko, nego je blizu („tako blizu, a već dva logora!“⁷¹). Ponovo spominje „majske dane“, „godinu 1945“, „voj-

⁶⁷ Sijarić, op. cit., 74

⁶⁸ Ibid., 55

⁶⁹ Ibid., 77

⁷⁰ Ibid., 90

⁷¹ Loc. cit.

ske koje prolaze putevima“. Vraća se u mislima na krvavi dječji siperčić „sa patuljkom i pužem izvezenim crvenim koncem“ i završava sliku rečenicom da se ta mala družina nikada neće vratiti. Sve se opet vraća na sami početak piščevog sjećanja: i dalje je maj i trava je i odnekud vojske, ali sada, umjesto zlokobnih najava - sva je zemlja čudna i „kao da nije ona stara zemlja, nego neka nova, koja dolazi samo jednom, i samo s proljeća“⁷².

Sijarić u svom kazivanju o patnji i smrti nemoćnih logorskih žrtava ima za cilj da proširi sjećanje na njih izvan okvira „pogođene grupe“, jer se jedino umnožavanjem njegovih nosilaca pomen na viktimološku žrtvu integriše u kolektivni i univerzalni etički sud ili etički aspekt sjećanja zajednice. U svojim zapisima o stradanju u logoru Jasenovac, iako ne pripada nijednoj od dominantno pogođenih nacionalnih grupa, slijedi manirom umjetničkog pripovijedanja činjenice o patnji bezimnih koja se tamo dešavala i u svekoliki jugoslovenski zbir sjećanja na ratne užase unosi slike o mučenicima, koje nadilaze, koliko i simboli, partikularnost istorijskih sjećanja. Umiranje u logorima nije bilo *umiranje za* i nije imalo odgovor *zbog čega*. Vrlo je teško pronaći „kulturološki oprobani obrazac recepcije“⁷³ viktimološke žrtve, jer priznanje traumatskog iskustva podrazumijeva dug put do njegovog prihvatanja kao dijela istorijskog znanja i kolektivnog pamćenja. Viktimološka žrtva odvođena je u smrt i patnju bez svoje krivice i svjedočanstvu za taj čin neophodni su javno priznanje, javna reakcija i „garancija sigurnosti u formi etičkog sjećanja, tj. sjećanja koje prevazilazi grupne interese“⁷⁴, čime se žrtvi traume vraća dostojanstvo. Sijarić je kazivanjem o Jasenovcu dao doprinos javnom priznanju jasenovačkog traumatskog iskustva. Njegova knjiga *Oslobođeni Jasenovac* objavljena je 1983. godine, nekoliko decenija nakon njegovog ljudskog i novinarskog suočavanja sa strahotama ovog logora. Nepunih deset godina od objavljivanja ove knjige, ponoviće se pakao na jugoslovenskim prostorima i oni isti zločini o kojima je pisac svjedočio. Kao da njena svjedočenja, i toliko drugih napisanih, niko nije čitao.

⁷² Ibid., 91

⁷³ Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011, 89

⁷⁴ Ibid., 92

Dragana KUJOVIĆ

ĆAMIL SIJARIĆ: *OSLOBOĐENI JASENOVAC* – SHARED
VICTIM'S TRAUMA

Summary

Testimony about crimes committed in wars in the recent or somewhat distant past tries to reveal the dimensions of the horrifying crimes committed, but the account of the event itself does not have the possibility of its faithful representation, which often turns into its banalization. Feelings of fear or pain can hardly be described faithfully because there are no appropriate words that could be used. Sijarić in his account of the suffering and death of helpless victims by multiplying its bearers, integrates the memory of the victimological sacrifice with a collective and universal ethical judgment or ethical aspect of collective memory. In his notes on suffering in the Jasenovac concentration camp, he follows, in the manner of artistic storytelling, the facts about the suffering of the nameless that took place there, and in the entire Yugoslav collection of memories of the war horrors he introduces images of victims. Dying in the camps was not *dying for* and had no answer to the question: "why?". By telling about Jasenovac, Sijarić gave his contribution to the public recognition of traumatic experience in this concentration camp. His book *Oslobođeni Jasenovac* was published in 1983, several decades after the journalist confronted with the horrors of this camp. Less than ten years after this book was published, the same crimes and violence that the writer testified about were repeated.

Spisak literature

Agamben, Giorgio, *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok*, Zagreb, 2008.

Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011.

Bataille, George, Concerning the Accounts Given by Residents of Hiroshima, in C. Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1995, 221-235.

Caruth, Cathy, Recapturing Past: Introduction, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 151-15.

Ivanji, Ivan, Moć sećanja i nemoć reči, u *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubijanju naroda*, priređivači Fokhard Knige i Norbert Fraj, Novi Sad, Beograd, 2011: 1-31.

Koselleck, Reinhart, Forms and Traditions of Negative Memory, in *Sediments of Time: On Possible Histories*, tr. and ed. by Sean Franzel and Stefan-Ludwig Hoffmann, Stanford University Press, 2018, 238-249.

Nascimento Araújo, Maria Paula, Myrian Sepúlveda dos Santos. History, Memory and Forgetting: Political Implications, *RCCS Annual Review*, 1, September 2009, 77-94.

Postnikov, Boris, Između fikcije i svedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić, *Kultura*, br. 156, 2017.

Sijarić, Ćamil, *Oslobođeni Jasenovac*, Sarajevo, 1983.

Van der Kolk, Bessel A, Onno van der Hart, The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma: Janet's Contributions, in *Trauma: Explorations in Memory*, ed. by Cathy Caruth, The Johns Hopkins University Press, 1995, 158-182.